

کلام و تصوف اسلامی
از صدر اسلام تا حدود ۴۳۰ هجری
تصوّف

اثر: دکتر آذر آهنچی *

چکیده:

متن حاضر ترجمهٔ مبحث مؤلفان متصوفه از بخش تصوف (فصل ۶) از مجلد اول کتاب تاریخ نگارهای عربی، اثر فواد سزگین به زبان آلمانی است. منابع مورد نظر تا سال ۴۳۰ هـ. بررسی شده است و در این مبحث ۶۲ تن از متصوفه بزرگ معرفی شده‌اند. خوانندگان ارجمند، مباحث مربوط به کلام و معتزله را در شماره‌های پیشین این نشریه ملاحظه فرمایند. تدوین مطالب به صورت موضوعی همراه با ترتیب سالشماری است. در هر مبحث بعد از مقدمه، که در سطور بالا ذکر شد، شرح حال مؤلفان با تأکید بر زندگی علمی و آراء و اندیشه‌هایشان آمده است. سپس در قسمتی جداگانه، مراجع قدیمی و تألیفات محققان درباره نویسنده، نسخه‌های موجود آن، تلخیص یا ترجمه‌های هر اثر و آثار چاپ شده با توضیح و بررسی معرفی شده‌اند.

***

پیشگفتار

شاید هنوز مدّتی به طول انجامد تا بتوان تصوّری دقیق از نخستین آثاری کسب کرد، که به صورت کتابهای مستقل و برخی بسیار مفصل در زمینه زهد و تصوّف تألیف شدند. این تألیفات از اواسط قرن دوّم هجری ببعد پدید آمدند، از مدتها قبل در تحقیقات جدید روشن شده است، که از صدر اسلام گرایش به تصوّف وجود

* عضو هیأت علمی دانشگاه تهران.

داشت،^(۱) معذک هنوز تحقیقی در این باره انجام نشده است که آیا قدیمیترین آثار مربوط به تصوّف در قرن اوّل هجری تألیف شده‌اند. فقط ریتز به اهمیّت آراء و اقوال حسن بصری در تصوّف دوران بعد توجّه داده است.^(۲) اما وی درباره دو رساله از حسن بصری («الاربع و الخمون فریضه» و رساله به عبدالرحمان (۹) انس الرّمادی که قصد داشت مکه را ترک کند با احتیاط و اظهار نظر می‌کند.^(۳)

با وجود این اوّلین بار ریتز از اصالت رسالات حسن بصری در ردّ قدریّه دفاع کرد. این رسالات متضمّن اقوال پندآمیز صوفیانه نیز هست.^(۴) ریتز این واقعیت را نیز بوضوح نشان داد که بندرت کتاب نثر عربی اعم از اخلاقی، آموزشی و مباحثه‌ای یافت می‌شود، که در آن گفتاری از حسن بصری نباشد.^(۵) به نظر ریتز گردآوری و نشر مجموع اقوال پراکنده حسن بصری تحقیقی مفید است، و در عین حال می‌توان در آن به عنوان نمونه دید، که روایات پراکنده از اینگونه اقوال قدیمی، که بخصوص در زمینه تصوّف اسلامی به کثرت موجودند، چه کیفیّتی دارند.^(۶) ریتز تعداد زیادی از آراء و اقوال حسن بصری را گردآوری و بررسی کرده است و سعی دارد بقا و تأثیر حسن را کلاً در تفکر اسلامی بخصوص در تصوّف ثابت کند. اما ریتز تأکید می‌کند، که او نمی‌خواهد ادعا کند، که این استمرار تنها به شخصیت تاریخی حسن بصری مشروط باشد.^(۷) در کتب تصوّف اسلامی حسن بصری جزء هشت تن متقدّمین موسوم به «الزّهاد الثمانیّه» محسوب می‌شود،^(۸) برخی از آراء و اقوال این هشت زاهد متقدّم موجود است. آنان عبارتند از: اُوّیس بن عامر القَرّنی (ف. ۳۷ هـ / ۶۵۷ م.)، عامر بن عبدالله بن عبد قیس (ف. قبل از ۶۰ هـ / ۶۸۰ م.)، هَرَم بن حَيّان (ف. بعد از ۲۶ هـ / ۶۴۷ م.)، ربیع بن خُثَیم (ف. ۶۲ هـ / ۶۸۲ م.)، مسروق بن الأجدع (ف. ۶۳ هـ / ۶۸۳ م.)، اَسود بن یزید النّخعی (ف. ۷۵ هـ / ۶۹۴ م.)، ابو مُسلم عبدالله بن ثوب الخولانی (ف. ۶۲ هـ / ۶۸۲ م.) حسن بصری^(۹). به هر حال منابع ما به این نکته توجّه نداشته‌اند که کدام یک از این زّهاد، اقوال خود را به رشته تحریر در آوردند. صوفیان نامبرده مجموعاً به تُساک، زّهاد، عُبّاد، بگّاون موسومند. از هشت

تن نامبرده چهار نفر آخر فقیه هم بودند و از آنان فقط از حسن بصری صریحاً به عنوان مؤلف کتب یاد می‌شود. از ابو مسلم خولانی، که به حکیم موسوم است،^(۱۰) بعضاً رساله‌ای ذکر می‌شود، که در آن دانشهای خود را می‌نوشته، اما شعری در این رساله درج نکرده است.^(۱۱) اکثر تألیفات حسن بصری و تألیفات معاصران جوان وی موجود است. از آنان باید بخصوص از ابو حازم سلّم بن دینار (ف. حدود ۱۴۰ هـ / ۷۵۷ م.) و مالک بن دینار (وفات ۱۳۱ هـ / ۷۴۸ م.) نام برد.

مطابق روایات نسبتاً قدیمی در منابع شیعی «صحیفه فی الزهد» تألیف (حضرت) زین العابدین علی بن حسین است (ف. ۹۲ هـ / ۷۱۰ م.) این صحیفه امروز موجود است (نک. کلینی، کافی ۸ / ۱۴-۱۷).

قدیمی‌ترین اشعار طولانی درباره زهد، کد می‌شناسیم، از نسل بعد از حسن بصری موجود است. برای مثال اشعاری که سابق بن عبدالله برتری سروده است. (نک. همین کتاب حاضر، صفحات آتی). جز تألیفات حسن بصری اسامی هیچ کتاب دیگری از صوفیان متقدم نامبرده شناخته نشده است. به احتمال زیاد این آثار در زمینه موعظه، خطبه، وصایا، قصص (داستان‌ها و حکایاتی با مضامین مذهبی) و مسایل (جواب به سؤالات مطرح شده) بوده است. جاحظ در کتابش البیان و التبین ۳ / ۱۲۵-۲۰۲) برگزیده متون تصوف مربوط به دوران متقدم را در فصلی جداگانه تحت عنوان «کتاب الزهد» نقل کرده است. مقتبسات بسیار دیگری در کتب «زهد» متأخر مضبوطند، از جمله در «کتاب الزهد» اثر عبدالله بن مبارک (ف. ۱۸۱ هـ / ۷۹۷ م.) و کتابی به همین نام از احمد بن حنبل. بی‌شک، حلیه الاولیاء تألیف ابو نعیم اصفهانی، که امروز موجود است، بزرگترین مجموعه از اینگونه متون است.

الف. دوران بنی‌امیه

۱- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۱۰۲، ۲) أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ سَيْرِينَ بَصْرِيّ أَنْصَارِيّ پسر مسگری از اهل جرجرایا بود، که در عین التمر اسیر شده بود. ابن سیرین حدود

سال ۳۳ هـ / ۶۵۳ م. متولد شد و در بصره سکونت داشت. او یکی از مشاهیر تابعین بود و از تعداد زیادی از صحابه، پیامبر (ص) روایت می‌کرد. بعلاوه او فقیه بود و در زمره متقدمین زهاد محسوب می‌شد و در تعبیر خواب شهرت و اعتبار داشت. ما امروز نمی‌دانیم که آیا او تعابیر خواب را در یک یا چند رساله تحریر کرده است؟ جاحظ، الحیوان ج ۱ / ۲۷۱، ۲ / ۲۷۹، ۴ / ۲۶۹، ۷ / ۱۹۱، و ابن قتیبه، در «المختلف» ۴۴۹-۴۵۰، از او به عنوان صاحب رأی روایت می‌کنند. شاید تحقیق در کتب تعبیر خواب ابن قتیبه، که موجود است، به روشن شدن این مسئله کمک کند. بعید نیست، تعدادی از کتابهای منسوب به ابن سیرین واقعاً تألیف وی باشند. ابن سیرین در ۱۱۰ هـ / ۷۲۹ م. وفات یافت.

مراجع:

ابن سعد، الطبقات (بیروت) ۷ بخش ۲ / ۱۹۳-۲۰۶؛ محمد بن حبيب، المُحَجَّر ۳۷۹، ۴۸۰؛ ابن قتیبه، المعارف ۲۲۶؛ ابن ابی حاتم، الحرج و التعديل ۳ / ۲۸۰-۲۸۱؛ ابن الندیم، الفهرست ۳۱۶؛ ابونعیم، حلیه الاولیاء ۲ / ۲۶۳-۲۸۲؛ شیرازی، طبقات الفقها ۶۹-۷۰؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۵ / ۳۳۱-۳۳۸؛ ذهبی، تذکره الحفاظ ۷۷-۷۸؛ صفدی، الوافی بالوفیات ۳ / ۱۴۶؛ ابن حجر تهذیب ۹ / ۲۱۴-۲۱۷؛ یافعی، مرآة الجنان ۱ / ۲۳۲-۲۳۴؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۱ / ۱۳۸؛ ابن خلدون، مقدمه (ترجمه انگلیسی) ۳ / ۱۱۰. زرکلی الاعلام ۷ / ۲۵؛ کحّاله، معجم المؤلفین ۱۰ / ۵۹؛ عبدالدايم، تعبیر خواب عربی مطابق ابن سیرین، دمشق ۱۹۵۸ (آنرا ندیده‌ام). مدائنی کتابی درباره اخبار ابن سیرین تألیف کرده است. نک، ابن الندیم، الفهرست ص ۱۰۴.

آثار:

«منتخب الکلام فی التفسیر الأحلام» منسوب به ابن سیرین: قاهره ۲ (دارالکتب) ۶ / ۱۷۸، تعبیر ۵۹ (۲۰۹ ورق، ۱۱۵۳ هـ)، بلدیة اسکندریه ۱۷۳۸ ب؛ طبع منتخب الکلام، بولاق ۱۲۸۴ هـ و این کتاب در حاشیه «تعطیر الانام» تألیف عبدالغنی

نابلسی طبع شده است، قاهره ۱۲۸۴، ۱۳۰۱، ۱۳۰۴، ۱۳۲۰، ۱۳۴۷ هـ طبع لکهنو ۱۸۷۴، طبع بمبئی ۱۲۹۶ هـ «تعبیر الرؤیا» نسخه قاهره ۲ (دارلکتب ۶/۱۷۵، تعبیر ۲۶۳ (۳۸ ورق، ۱۱۶۰ هـ)، مجموع ۵۱۴ (۸۷ ورق، ۱۰۹۴ هـ)، برلین ۴۲۷۱ / ۱ (۸۹ ورق، ۱۰۹۱ هـ) واتیکان، وایدا ۵۶۹ (۲۲۳ ورق، قرن ۱۰ هجری)، طبع «تعبیر الرؤیا» قاهره (۱۲۸۱، ۱۲۹۸، ۱۳۰۱، ۱۳۰۵، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰ هـ؛

اثر دیگر تحت عنوان «تعبیر الرؤیا» نسخه‌هایی که بروکلیمان بدان دسترسی نداشته است: اسعد افندی ۱۸۳۲ (۷۲ ورق، ۷۴۹ هـ) نورعثمانیه ۳۷۵۱ (۶۳ ورق، ۱۰۲۹ هـ) عاطف افندی ۱۹۷۴ (۱۵۶ ورق، ۱۰۱۴ هـ)، بایزید ۳۹۳۱ (۹۲ ورق، قرن ۱۱ هـ)، چبوروم ۳۰۹۸ / ۱ (الف - ۱۰۰ ب، قرن ۱۰ هـ) چستربیتی ۳۹۹۲ (۲۴۸ ورق، قرن ۶ هـ)، پاریس ۲۷۴۲ (۷۶ ورق، قرن ۱۰ هـ)، ۲۷۴۳ (۳۹ ورق ۱۱۲۳ هـ)، ۵۶۶۰ (۱۴-۶) ۶۱۵۳ (۳۴ ورق، قرن ۱۱ هـ نک. وایدا، فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه ملی پاریس ص ۶۴۶)، عباسیه (بصره) ۷۲ د (۱۱۹۲ هـ، نک. فهرست ۱ / ۹۱). تصحیح و تنقیح تعبیر الرؤیا از ابو عبدالله محمد بن احمد بن عثمان السالمی (وفات حدود سال ۸۰۰ هـ / ۱۳۹۸ م، نک. مقدمه ابن خلدون ترجمه انگلیسی ج ۳، ص ۱۱۰. (۱۲) و تحت عنوان «الاشاره بعلم العبارة» یا «اشارات فی تفسیر المنامات»: قاهره ۲ / ۶ / ۱۷۳، تعبیر ۲۷ (۱۳۹ ورق، ۱۱۶۷ هـ)، ۱۴۲ (۱۳۰ ورق)، ۳۷۲ (۵۹ ورق، ۱۲۸۷ هـ)، برلین ۴۲۷۰ (۲۰۰ ورقه، ۱۱۰۰ هـ)، واتیکان، وایدا التنقیح ۶۶ (۱۳۶ ورق، ۱۰۰۹ هـ) ریو (Rieu) ۷۶۲، بیروت ۲۶۴، ریاط ۴۶۳، پاریس ۲۷۴۴ (۱۲۷ ورقه، قرن ۱۰ هـ نک. وایدا فهرست ۴۱۰ لیدن، مخطوطات شرقی ۸۴۶۵ (۵۴ ورق، قرن ۱۳ هـ).

«کتاب اللؤلؤ فی تعبیر المنام»: سرای احمد سوم ۳۱۷۰ / ۱ (۵۲-ب، ۸۵۹ و).

مکتبه الوطنیه، تونس ۱۴۸۵.

کتاب «شمیه العبیر فی علم التعبير»: جامع فاتح ۵۳۰۰ (الف - ۴۷ الف، قرن ۷ هـ)

۲- ابویحیی مالک بن دینار السّامی النّاجی اهل بصره از تابعین و مشاهیر زهاد بود. او از صحابی، انس بن مالک، و تابعین متقدم روایت می‌کرد. مالک از طریق استنساخ قران امرار معاش می‌نمود. وی در زمره متقدّمین علمای اسلامی محسوب است، که از طریق خواندن کتب قدیمی شهرت یافتند (ابوئعّیم، جلیّه ۲ / ۳۷۶، ۳۷۸). وی در سال ۱۳۱ هـ ۷۴۸ م. وفات یافت.

مراجع:

ابن سعد، الطبقات (طبع لیدن) ۱۱/۲/۷ (طبع بیروت) ۷ / ۲۴۳؛ بخاری، التاريخ الكبير ۴ / ۱ / ۳۰۹-۳۱۰؛ ابوئعّیم، جلیّه الاولیاء ۲ / ۳۵۷-۳۸۹؛ ابن خلّکان، رّیات الاعیان ۱ / ۵۵۷؛ ابن حَجَر، تهذیب التهذیب ۱۰ / ص ۱۴-۱۵؛ زرکلی، الاعلام ۶ / ۱۳۴.

ابوئعّیم، در جلیّه الاولیاء صفحات مذکور تعداد زیادی از اقوال و مواعظ مالک بن دینار را ضبط کرده است.

۳- ابوحازم سلّمه بن دینار المخزومی ایرانی الاصل و از مشاهیر زهاد صدر اسلام بود. ابوحازم در مدینه قاضی بود و از قدمای تابعین روایت می‌کرد. از وی زُهری مالک و سُفیان ثوری روایت می‌کردند. ابوحازم حدود سال ۱۴۰ هـ ۷۵۷ م. وفات یافت.

مراجع:

بخاری، التاريخ الكبير ۲ / ۲ / ۷۹؛ ابن قُتیبه، المعارف ۲۴۲؛ ابن ابی حاتم، الحرج و التعديل ۲ / ۱ / ۱۵۹؛ ابوئعّیم جلیّه الاولیاء ۳ / ۲۲۹-۲۵۹؛ ابن عساکر، التهذیب ۶ / ۲۲۸-۲۱۶؛ ابن حَجَر، تهذیب التهذیب ۴ / ۱۴۳-۱۴۴؛ زرکلی، الاعلام ۳ / ۱۷۱. علاوه بر آراء و اقوال ابوحازم که نزد ابوئعّیم و ابن عساکر در مراجع مذکور مضبوط است، خصوصاً جوابهای وی به سوالات خلیفه سلیمان بن عبدالملک (نک. جلیّه الاولیاء ۳ / ۲۳۴، ۲۳۶) و نامه‌های وی به زُهری مشهور است، جلیّه ۲۳

/ ص ۲۴۶-۲۴۹، ابن عساکر، مرجع سابق ۲۲۲-۲۲۴؛ بعلاوه نک. جاحظ، البيان و التبيين ۱ / ۳۴۶ / ۳، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۵۲، ۱۶۰، ۱۶۴، ۱۹۱.
آثار:

به ابو حازم مجموعه «مسائل» منسوب است، نسخه‌های خطی: برلین ۱۸۸۲ (ص ۹۷-۱۰۶، حدود ۱۲۰۰ هـ)، ۲۱۴۸ (ب ۴۳ - ب ۴۵)، ۱۰۲۵۹ (ص ۷۲-۷۶)، پاریس ۹۴۵ (ص ۱۰۷-۱۱۱، ۸۷۲ هـ) ۲۶۶۱ (ص ۸۴-۸۷) ۵۳۶۱ (ص ۱۲-۱۶) ۵۴۸۸ (ص ۸۰-۸۳) ۵۵۵۸ (ص ۷۳-۷۶) ۵۵۹۷ (ص ۸۹-۹۰) ۵۶۰۲ (ص ۱۰۳-۱۱۸)، ۵۶۲۳ (ص ۷۹-۸۲)، ۵۶۷۳ (۹۲-۹۴، ۱۰۲، ۱۰۵، نک. وایسدا، فهرست نسخ خطی عربی در کتابخانه ملی پاریس، ۴۶۴)، اسکندریه، بلدیة ۳۸۹۴ ج ۴.

۴- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۹۹، ش ۱۸) سابق بن عبدالله بربری ابو أمیه، یا ابوسعید یا ابومهاجر در عهد بنی أمیه اشعاری در مفاهیم ترک دنیا میسرود. او از مکحول شامی (وفات ۱۱۲ هـ / ۷۳۰ م.) روایت می‌کرد. از وی نیز اوزاعی حدیث نقل می‌کرد.

سابق بن بربری امام مسجد رقه و در عهد عمر بن عبدالعزیز، قاضی بود و اشعار صوفیانه اش را برای وی فرستاد. سابق بن بربری با احتمال زیاد در ربع اول قرن دوم هجری وفات یافت.

مراجع:

ابن حبيب، کنی الشعراء ص ۲۹۴؛ بخاری، التاريخ الكبير ۲ / ۲ / ۲۰۲ ابن ابی حاتم، الجرح والتعديل ۳۰۷-۳۰۸؛ الأغاني (طبع بولاق)، ۱۵۸ / ۵، ۱۳ / ۱۱۵، (دارالکتب) ۵۷ / ۶؛ ابن عساکر، التهذيب ۶ / ۳۸-۴۲؛ ابن اثیر، اللباب ۱ / ۱۰۷؛ ابن حجر، لسان المیزان ۳ / ۲-۳؛ خزانه الادب ۴ / ۱۶۴.

ابن عساکر، مرجع مذکور در بالا حدود هشتاد بیت از اشعار صوفیانه ویرا ضبط

کرده است. نک.، الشواهد (فهرست) ص ۳۴۴.

ب، دوره عباسیان تا حدود سال ۴۳۰ هـ

ما از اقوال و آثار زهاد در آغاز عهد عباسی بیش از عصر اموی اطلاع داریم. ابتدا این گونه رسالات عمدتاً بوسیله محدثینی، تألیف می‌شد، که بیشتر آنان زهاد بودند. ابو نَعِیم بسیاری از مواعظ و آراء آنرا ضبط کرده است. (۱۳) محدثین در جمع‌آوری تألیفات دوران قدیمتر اهتمام می‌کردند. از اینرو کتب قدیمی حدیث، که مطابق موضوع مرتب می‌شدند، فصلی جداگانه درباره زهد دارند. قدیمیترین کتاب حدیث از دوره عباسیان که بطور کامل موجود است، کتاب «جامع» اثر معمر بن راشد است (ف ۱۵۳ هـ / ۷۷۰ م). این کتاب فصولی درباره زهد با عناوین ذیل دارد: «زهد الانبیاء»، «زهد اصحاب النبی» و «حلق القفا و الزهد» و «وصیة عمر بن الخطاب»

محدثین این دوره نیز رسالاتی درباره زهد تألیف کردند قدیمیترین کتابی که می‌شناسیم «کتاب الزهد» تألیف ثابت بن دینار الکوفی (ف. ۱۵۰ هـ / ۷۶۷ م.)، محدث شیعی، فقیه و مفسر قرآن، است. (۱۴) قدیمیترین کتابی که از آن دوره باقی مانده است، «کتاب الزهد» تألیف عبداللّه بن مبارک می‌باشد (ف. ۱۸۱ هـ / ۷۹۷ م.)، نک. حاضر، (۹۵). ابتدا از قرن سوم هجری تألیفاتی، در معنی واقعی تصوف در کنار آثاری که محدثین و زهاد سابقاً تألیف کرده بودند، پدید آمد.

۱- ابومسعود المَعافی بن عَمْران الأزدی زاهد، محدث و ادیب بود و نزد سفیان ثوری تعلیم یافت. مُعافی بن عمران در سال ۱۸۵ هـ / ۸۰۱ م. وفات یافت.
مراجع:

ابن ابی حاتم، الجرح والتعديل ۴ / ۱ / ۳۹۹؛ ابن الندیم، الفهرست ۱۸۴، ۲۲۵، ابو نَعِیم، حلیة الاولیاء ۸ / ۲۸۸-۲۹۱؛ یاقوت حَمَوی، مُعْجَمُ البُلدان ۲ /

۳۳۷-۴۹۵؛ ذَهَبِي، تذكرة الحفاظ ۲۸۷-۲۸۸؛ ابن حَجَر، تهذيب التهذيب ۱۰ / ۱۹۹-۲۰۰؛ ابن تَعَزَى بَرْدِي، النجوم الزاهرة ۲ / ۱۱۷؛ زركلي، الاعلام ۸ / ۱۶۹-۱۷۰؛ كَخَالِه، معجم المؤلفين ۱۲ / ۳۰۳.
آثار:

- ۱- «كتاب الزهد»، ظاهريه (دمشق) ۳۵۹ (در یک مجلد، ۱۹ ورق)
- ۲- «حديث» ظاهريه، مجموع ۶۸ (ص ۳۰ الف - ۳۳ الف، گویا از قرن ۵۵۱ هـ)
- ۳- تاريخ الموصِل، نک. همين کتاب حاضر فصل تاريخ ص ۳۸۴).

۲- (= بروکلیمان: ذیل ۱؛ ص ۴۳۰، ۲ الف) ابوعلی فُضَيْل بن عِيَاض بن مسعود التميمي حدود سال ۱۰۵ هـ / ۷۲۳ م. در سمرقند تولد يافت و در ابیورد بزرگ شد. وی در جوانی راهزنی می کرد اما بعداً زندگی سخت صوفیانه ای پیشه کرد و به تحصیل حدیث پرداخت. فُضَيْل مقام رفیعی نزد هارون الرشید در بغداد داشت، سپس به مکه رفت و آنجا در سال ۱۸۷ / ۸۰۲ م. وفات يافت.
مراجع:

سَلْمِي، طبقات الصوفيه (چاپ قاهره) ۶-۱۴، (چاپ لیدن) ۷-۱۲؛ ابونُعَيْم، حِلْيَه الاولياء ۸ / ۸۴-۱۳۹؛ ابن خَلْكَان، وفيات الاعيان ۱ / ۵۲۵-۵۲۶؛ ذَهَبِي، ميزان الاعتدال ۲ / ۳۳۴؛ ابن حَجَر، تهذيب التهذيب ۸ / ۲۹۴-۲۹۶؛ ابن كثير، البدايه و النهايه ۱۰ / ۱۹۸؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۱ / ۳۱۶-۳۱۸؛
آثار:

منسوب به فُضَيْل بن عِيَاض: «حجاب الاقطار»: پاریس ۲۷۴۱ / ۳ (ص ۹۵-۱۰۹)، قرن ۱۱ هـ، نک. وايدا، فهرست نسخ خطی عربی کتابخانه ملی پاریس (۳۷۴). بعلاوه بسیاری از آراء و عقاید وی نزد ابونُعَيْم مضبوط است. بعلاوه، نک. ابن بَطَّه، آبانه ۳۸ (نک. فان اس، محاسبي، ۱۰). (۵)

درباره مقام وی نزد خلفا، نک، مکارم الاخلاق از مؤلف گمنام طبع بنگال ۱۰۶۲،

ص ۲.

۳- (= بروکلیمان، ذیل ۱ ص ۳۵۰، الف) ابُو وَهَيْب بُهْلُول بن عَمْرُو الصَّيْرَفِي (یا صوفی) المجنون در کوفه پرورش یافت، سپس خلیفه هارون الرشید وی را به بغداد فراخواند، او شاعر، صوفی و قصه پرداز بود و به شیعه گرایش داشت. بهلول در سال ۱۹۰ هـ / ۸۰۶ م. وفات یافت.

مراجع:

جاحظ، البيان والتبين ۲ / ۲۳۰-۲۳۱؛ طوسی، الرجال ۱۶۰؛ ابن حَجَر، لسان المیزان ۲ / ۶۸؛ محسن امین عاملی، اعیان الشیعه ۱۴ / ۱۴۶-۱۶۳؛ زرکلی، الاعلام ۲ / ۵۶؛

آثار:

قصیده‌ای به بهلول منسوب است که گاهی قصیده «البُهْلُولِيَّة» و گاه قصیده «ابن عروس» یا قصیده «الْفِيَاشِيَّة» نامیده می‌شود. اما نسخ موجود قصیده با احتمال زیاد خیلی قدیمی نیست. نسخ خطی آن: برلین ۳۴۳۷ (ص ۸۲-۸۵) برلین ۸۱۹۳ (ص ۲۱-۲۳، ۱۲۱۶ هـ)، آمبروزیانا ۱۶۳ (ص ۹۳ الف. ۹۴ الف، نک. مجله‌ی مطالعات شرقی ۸ / ۲۴۶. شرح و تفسیر بر قصیده بهلول از محمد بن محمد بن عبدالرحمان البهنسی (فو. حدود ۱۰۰۱ هـ / ۱۵۹۳ م. نک، بروکلیمان ۲ / ۳۴۰)، تحت عنوان: «ازالة العبوس عن ابن العروس» (؟) برلین ۳۴۳۸ (۴۰ ورق، ۱۰۶۳ هـ)، مجموع گاریت (Garrett) ۱۱۰ (۴۴ ورق، ۱۲۸۲ هـ). نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: حاجی محمود ۴۲۳۳ (ص ۵-۸، قرن ۱۲ هـ) بانضمام یک تخمیس تحت عنوان: القصیده الفیاشیه در تَرْهَة الجلیس از عَبَّاس الموسوی، قاهره ۱۲۹۳ هـ (از طریق زرکلی ۱۰ / ۳۵۵)، «اخبار» اثر بهلول در: العقلاء المجانین تألیف ابوالقاسم نیشابوری، برلین ۸۳۲۸ (ص ۴۹ الف - ۶۵، حدود ۸۰۰ هـ)، ایضاً «مقام بهلول عند الملوک» مندرج در مکارم الاخلاق بنگال ۱۰۶۲ (ص ۸)

۴- ابو محفوظ معروف بن فیروز الکرخی صوفی و عابدی منزوی بود. یقیناً نمی دانیم، آیا نسبت کرخی از نام منطقه‌ای در شرق عراق یا از حومه بغداد گرفته شده است، که وی آنجا زندگی می‌کرد. گویا والدین وی مسیحی یا صابئی بوده‌اند کرخی در بغداد به سال ۲۰۰ هـ / ۸۱۵ م. وفات یافت.

مراجع:

سَلْمی، طبقات الصوفیه طبع قاهره، ۸۳-۹۰، طبع لیدن، ۷۴-۷۹؛ ابو نُعَیم، حِلِّیَه الاولیاء ۸ / ص ۳۶۰-۳۶۸؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۱۳ / ۱۹۹-۲۰۹؛ ابن ابی یعلی، طبقات الحنابلہ ۱ / ۳۸۱، ۳۸۹؛ ابن خَلِّکان، وفيات الاعیان ۲ / ۱۳۶؛ ابن خلدون، مقدمه (ترجمه انگلیسی) ۳ / ۱۹۲؛ یافعی، مرآت الجنان ۱ / ۴۶۰-۴۶۳؛ ابن العماد، شذرات الذهب ۱ / ۳۶۰. ماسپنسون، رساله درباره منشاء اصطلاحات فنی تصوّف اسلامی، ۲۰۷،^(۶) نیکلسون، در: دائرة المعارف اسلامی چاپ اول ۳ / ۳۶۴؛^(۷) ریتز، دریای جانها = دریای جانها انسان، جهان و خدا در داستانهای فرید الدّین عطار، ۷۳۴؛^(۸) زرکلی، الأعلام ۸ / ۱۸۵.

آثار:

«الحديث»: درالکتب ظاهریه ۶۸ / ۶ (ص ۳۹ الف ۴۱ الف، قرن ۷ هـ)، سخنان وی را ابو نُعَیم و خطیب بغدادی ضبط کرده‌اند (منابع مذکور در فوق).

«مناقب کرخی» تألیف عبدالرحمن جوزی (ف. ۵۹۷ هـ / ۱۲۰۰ م، بروکلیمان ج ۱، ص ۴۹۹)، مکتبه اوقاف (بغداد) ۴۸۷۴ (نک.، طُلُس - دِمَشْق - ۳۱۳۳)

«الفوائد والاختبار والحکایات عن شافعی، حاتم الأَصَم و معروف الکرخی و غیرهم» ظاهریه مجموع ۹۴ / ۱۳ (ص ۱۵۶ الف - ۱۶۹ ب، قرن ۷ هـ)

۵- ابوالسری منصور بن عمّار اهل مرو در بصره می‌زیست او صوفی و محدّث بود و از لَیْث بن سَعْد (ف. ۱۷۵ هـ / ۷۹۱ م.) و عبدالله بن لَهِیَعَه (ف. ۱۷۴ هـ / ۷۹۰ م)

روایت می‌کرد. تاریخ ولادت و وفات وی معلوم نیست. او احتمالاً در آغاز قرن ۳ هجری وفات یافت.

مراجع:

سُلَمی، طبقات الصوفیّه چاپ قاهره ص ۱۳۰-۱۳۶، چاپ لیدن ۱۲۰-۱۲۶؛ ابن الندیم، الفهرست ۱۱۴؛ ابونعیم، حلیة الاولیاء ۹ / ۳۲۵-۳۳۱؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۱۳ / ۷۱-۷۹؛ ذهبی، میزان الاعتدال ۳ / ۲۰۲؛ ابن حجر، لسان المیزان ۶ / ۹۸-۱۰۰.

آثار:

بعقیده ابن الندیم، منصور بن عمّار آثار خود را کتاب نمی‌خواند بلکه مجلس می‌نامید. بهر حال آن آثار مفقودند. سخنان وی در منابع مضبوطند. احادیث وی بوسیله ابوبکر بن احمد بن ابوعلی الهمدانی گردآوری شده است: نسخه خطی شهید علی ۵۴۶ (ص ۱۶۱ الف ۱۶۲ ب، سال ۷۲۵ هـ)، «مقام منصور عندالملوک» در: مکارم الاخلاق از مؤلف گمنام، بنگال ۱۰۶۲ (ص ۱۶۹).

۶- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۵۱) احمد بن عاصم الانطاکی ابواحمد یا ابوعبید الله در داریا نزدیک دمشق نزد عبدالرحمن بن عطیه الدارانی تحصیل کرد. وی در سال ۲۲۰ هـ / ۸۳۵ م. وفات یافت. بعقیده ماسینیون محاسبی روش تجربی مراقبت از نفس را وضع کرد و انطاکی بر آن کار کرد. (نک، دائرةالمعارف اسلام، چاپ اول ۳ / ۷۵۵).

مراجع:

سُلَمی، طبقات الصوفیّه طبع قاهره، ۱۳۷-۱۴۰، طبع لیدن، ص ۱۲۷-۱۳۰؛ ابونعیم، حلیة الاولیاء ۹ / ۲۸۰-۲۹۷؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه ۱۰ / ۳۱۸، شعرانی، طبقات الکبری ۱ / ۷۱.

آثار:

- ۱- کتاب «الشُّبُهَات»: مخطوط جمعیه سوریه بیروت سال ۴۸۶ هـ، نک. اشپرنگر، مجله‌ی انجمن سلطنتی آسیائی بنگال ۱۸۵۶ / ۱۳۳-۱۵۰.
- ۲- «دواء داء القلوب و معرفة همم النفس و آدابها»: اغزالی به تکرار از این کتاب نقل قول می‌کند. ابو نَعِیم بسیاری از سخنان انطاکی را ضبط کرده است. (مرجع مذکور در فوق).

۷- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۵۱) ابو نصر بشر بن حارث بن علی مروزی حافی. اهل مرو حدود سال ۱۵۰ هـ / ۷۶۷ م. تولد یافت و در بغداد زندگی می‌کرد. بشر حافی از صوفیان مشهد و راوی موثق در عهد خود بود. وقتی از نقل حدیث اعراض کرد کتابهایش را مدفون ساخت. وی در سال ۲۲۷ هـ / ۸۴۱ م. وفات یافت.

مراجع:

ابن الندیم، الفهرست ۱۸۴، ابن نَعِیم، حلیه الاولیاء ۸ / ۳۳۶-۳۶۰؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۷ / ۶۷-۸۰؛ ابن عساکر، تهذیب التهذیب ۳ / ۲۲۸-۲۴۲؛ ابن خَلِّکان، وفيات الاعیان ۱ / ۱۱۲-۱۱۳؛ ذَهَبی، تذکرة الحفاظ ۴۴۲؛ ابن حَجَر، تهذیب ۱ / ۴۴۴-۴۴۵؛ زرکلی، الاعلام ۲ / ۲۶.

آثار:

کتاب «تصوّف (= الزَّهْد): پاتنه (بنکیپور) ۱، ۱۴۱، ۱۳۷۴. بعلاوه سخنان وی نزد ابونعیم و ابن عساکر (در منابع مذکور) موجودند. فضایل بشر الحافی که توسط ابن الجوزی گردآوری شده است گویا در فهرست مجموعه بریل تألیف هوتسما مضبوط است، نک. ماسینون رساله ۲۰۸.

۸- ابو جعفر محمد بن حسین البُرْجُلَانِی صوفی ومحدث بود. ابراهیم بن عبدالله بن الجُنید و ابوبکر بن ابی الدنيا شاگرد وی بودند. البُرْجُلَانِی در سال ۲۳۸ هـ /

۸۵۲. وفات یافت.

مراجع:

ابن ندیم، الفهرست ۱۸۵؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۲ / ۲۲۲-۲۲۳؛ ذهبی، میزان الاعتدال ۳ / ۴۶؛ صفدی، الوافی بالوفیات ۲ / ۳۳۷؛ ابن حجر، لسان المیزان ۵ / ۱۳۷؛ کحّاله، معجم المؤلفین ۹ / ۲۳۵.

آثار:

«کتاب الکرّم والجود و سخاء النفوس»: ظاهریه، مجموع ۳۸ (۱۰۴ الف - ۱۱۶ الف، قرن ۷ هـ)

۹- أبو عبدالرحمن حاتم بن عُنْوَان الْأَصَمِّ اهل بلخ بود، به بغداد آمد و آنجا احمد بن حنبل را ملاقات کرد. وی در سال ۲۳۷ هـ / ۸۵۱ م. در واشجرد وفات یافت.

مراجع:

سَلَمِی، طبقات الصوفیّه (چاپ قاهره)، ۹۱-۹۷، (چاپ لیدن)، ۸۰-۸۷؛ ابونعیم، حلیّه الاولیاء ۸ / ۷۳-۸۴؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۸ / ۲۴۱-۴۴۵؛ یافعی، مرآة الجنان ۲ / ۱۱۸۰؛ ابن عمّاد، شذرات الذهب ۲ / ۸۷؛ ریتر، دریای جانها ۷۱۳؛ زرکلی، الاعلام ۲ / ۱۵۱؛ فان اسل، مُحاسِبِی (= اندیشه‌های حارث المُحاسِبِی بر اساس ترجمه‌ی نوشته‌های او)، ۴۷، ۱۰۰، ۱۰۴.

آثار:

۱- «ثمانی مسایل» که حاتم الأصم از شفیق بلخی (وفات ۱۹۴ هـ / ۲۸۱۰) روایت کرده است. فاتح ۴۴۹۴ / ۲ (۵۴ ب - ۵۶ الف، ۶۰۵ هـ).

۲- «الفواید و الحکایات و الاخبار» (دربارهٔ أصم و دیگران) ظاهریه، مجموع ۹۴ / ۱۳.

۱۰- ابو حامد احمد بن خَضْرَوِیّه بلخی از مشاهیر صوفیان خراسان و شاگرد حاتم

أصمّ بود. وی در سال ۲۴۰ هـ / ۸۵۴ م. وفات یافت.

مراجع:

سَلَمی، طبقات الصوفیة (چاپ قاهره) ۱۰۳-۱۰۶، (چاپ لیدن) ۹۳-۹۷؛ ابو نعیم، حلیه الاولیاء ۱۰ / ۴۲-۴۳؛ کَحّاله، معجم المؤلفین ۱ / ۲۱۵.

آثار:

سَلَمی، طبقات الصوفیه (طبع قاهره) ص ۲۱۷، کتابهای زیادی از ابن خَضْرَوِیّه را می‌شناخته و با اینکه عنوان هیچ یک از آن کتابها را ذکر نکرده، مقتسباتی چند از آنها نقل کرده است. نک: مرجع سابق، ۳۸، ۱۰۳-۱۰۶.

۱۱- (= بروکلیمان ذیل ۱، ص ۳۵۱) ابو عبداللّه حارث ابن اسد مُحاسَبی عَنزِی احتمالاً به بغداد آمد. بعقیده سُبکی (طبقات شافعیه ج ۲، ص ۳۷) مُحاسَبی درس شافعی را استماع کرد اما این ملاقات نه در خلال اوّلین اقامتش در بغداد تا سال ۱۸۸ هـ / ۸۰۴ م. بلکه بین سالهای ۱۹۵ هـ / ۸۱۰ م. و ۱۹۸ هـ / ۸۱۴ م. انجام شد. درباره اساتید مُحاسَبی تقریباً هیچ اطلاعی نداریم. منابع فقط از یزید بن هارون راوی (ف. ۲۰۶ هـ / ۸۲۱ م.) نام می‌برند. از رسالات خود وی چنین استنباط می‌شود که حسن بصری تا حد زیادی بروی تأثیر گذاشته و افکارش را متحوّل کرده است (نک. فان اس، مُحاسَبی ۲۴). مُحاسَبی احتمالاً کُلثوم بن عمرو (ف. حدود ۲۲۰ هـ / ۸۳۵ م.) را می‌شناخت و از وی نامه‌ای نقل می‌کند که شاعر در آن ترک دنیا و محاسبه نفس را توصیه کرده است (نک. مرجع سابق ص ۲۴-۲۵). مُحاسَبی با پدرش دچار اختلاف شد زیرا وی نمی‌توانست تحمل کند که پدرش پیرو فرقه شیعه وافقی بود. مُحاسَبی در زمره اهل سنّت و شاید پیرو مذهب شافعی بود، با این وجود احمد بن حنبل او را مدّمت می‌کرد، که در کتابش «فی الردّ علی المعتزله» از شیوه جدلی معتزله استفاده کرده و از اینطریق آن را تأیید کرده است. (غزالی، المنقذ، چاپ دمشق ۱۹۵۶، ص ۸۷؛ فان اس، مرجع سابق ص ۱۰). بعقیده ماسینیو

دائرة المعارف اسلام چاپ اول ج ۳، ص ۷۵۵) مُحاسِبی اولین صوفی سنی است که آثارش مبین علم کامل کلام می باشد. معذک شاید این بحث کمی مبالغه آمیز باشد که محاسبی برای تأسیس کلام جدید سنی واقعاً اهتمام می کرد. (نک. فان اس، مرجع سابق ص ۱۰)، شهرستانی (ملل، باهتمام کیورتن، ص ۶۵) محاسبی همراه سُفیان تُوْزی (ف. ۱۶۱ هـ / ۷۷۷ م.)، مالک، ابن حنبل، عبدالله بن سعید بن محمد بن کَلَّاب (ف. حدود سال ۲۴۰ هـ / ۸۵۴ م.) و ابوالعباس قَلَانِسی (ف. ۲۶۰ هـ / ۸۷۳ م.) بعنوان متقدم ابوالحسن اشعری محسوب می شود، که دفن جدل را نزد اهل سنت بنیان نهاد. مُحاسِبی بی شک از اهمّ اکابر متصوّفه اسلامی بود. وی در سال ۲۴۳ هـ / ۸۵۷ م. وفات یافت.

مراجع:

ابن ندیم، الفهرست ۱۸۴؛ سُلمی، طبقات الصوفیّه (چاپ قاهره) ۵۶-۶۰، (چاپ لیدن) ۴۹-۵۳ با ابونعیم حلیه الاولیاء ۱۰ / ۷۳-۱۱۰؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۸ / ۲۱۱-۲۱۶؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱ / ۱۵۷-۱۵۸؛ سمعانی، الانساب ۵۰۹؛

ذَهَبی، میزان الاعتدال ۱۳ / ۱۹۹-۲۰۰؛ سُبکی، طبقات الشافعیّه ۲ / ۳۷-۴۲؛ ابن حجر، تهذیب التهذیب ۲ / ۱۳۴-۱۳۶؛ یافعی، مرآة الجنان ۲ / ۱۴۲-۱۴۳؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۲ / ۱۰۳؛ تغری بردی، النجوم الزاهرة ۲ / ۳۱۶. ماسینیون، دائرة المعارف اسلام چاپ اول، ۳ / ۷۵۵ (همانجا منابع دیگر)؛^(۹)

مارگارت اسمیت، یکی از عرفای متقدم بغداد، لندن ۱۹۳۵؛^(۱۰) اچ. ریتزر رساله حارث بن اسد مُحاسِبی درباره مبدأ رجعت. به سوی خدا، گِلُوک اشتاد ۱۹۳۵؛^(۱۱) عبدالحلیم محمود، محاسبی صوفی مسلمان، مذهبی و اخلاقی: دنیای اسلام ۳۹ / ۱۹۴۹ / ۲۶-۳۵؛^(۱۲) فان اس، شرح و توضیح جهان بینی حارث محاسبی براساس ترجمه آثار او،

بن ۱۹۶۱؛ زرکلی، الاعلام ۲ / ۱۵۳-۱۵۴؛ کخّاله، معجم المؤلفین ۳ / ۱۷۴.

آثار:

۱- «کتاب الرعايه لحقوق الله والقيام بها» بادليان ۶۱۱ (ص ۴ ب - ۱۵۱ ب، ۵۳۹ هـ)، اولو جامع بورسسا ۱۵۳۴ (۱۷۵ ورق، قرن ۷ هـ)، کتابخانه ریاست امور دینی، آنکارا، ۴۰۳ (۱۴۲ ورق، ۷۳۹ هـ)^(۱۵) نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: چستربیتی ۳۵۹۷ (۱۸۸ ورق، قرن ۷ هـ)، ظاهریه، عام ۴۴۴۲ (۱۱۵ ورق، قرن ۸ هـ)، عکس از نسخه‌ای که مکان آن ذکر نشده است، از هر ۳، ۵۸۱ تصوف ۱۳۶۸ (۱۷۶ ورق) طبع کتاب الرعايه: مارگریت اسمیت (Margaret Smith) مجموعه گیب ۱۵، ۱۹۴۰ نک. ریتز، مجله انجمن بین‌المللی شرق شناسی ۱ / ۱۹۴۸ / ۳۵۲-۳۵۳، طبع دیگر از عبدالحلیم محمود و عبدالباقی سرور، قاهره ۱۹۵۸ م. ملخص کتاب الرعايه تحت عنوان: «مقاصد الرعايه» از عبدالعزيز عبدالسلام السُّلَمي (ف. ۶۶۰ هـ / ۱۲۶۲ م. نک. بروکلیمان ۱، ص ۴۳۰) صائب (آنکارا) ۲۴۳۴ (حدود ۴۰ ورق، ۷۴۲ هـ)، مینگانا ۱ / ۷۷۲ / ۴۹ ورقه، قرن ۱۱ هـ، فهرست (۶۳۰)، برلین ۲۸۱۲ (ص ۳۱-۱۰۸، ۱۵۹ هـ)، نسخه متعلق به فواد سزگین (۴۰ ورق، بخط مؤلف).

۲- «الوصايا»: نسخه‌های خطی شرقی، موزه بریتانیا ۷۹۰۰ (۵۰ ورق، نک. فهرس معهد المخطوطات العربيه ۱، ۱۹۸)، تحت عنوان: «نصائح» کتابخانه توفیق وهبی (بغداد) ۶۱۴ (۶۶ ورق، قرن ۱۰ هـ، نک. فهرس المخطوطات العربيه ۱ / ۱۹۷)، برلین غربی ۱۴۳۵ (ص ۱۶ ب - ۴۰ الف، ۱۲۴۸ هـ، نک. روزنتال، ترجمه احوال شخصی ۲، تبصره ۳،^(۱۴) فان اس ۱۶، دیوان هند (لندن) ۴۶۴۶ (نک. آربری فرهنگ اسلامی. فصلنامه حیدرآباد ۱۳ / ۱۹۳۹، ۴۲۵)^(۱۶). چستر بیٹی ۴۹۱۵ (۱۰۲ ورق، ۷۳۴ هـ)، پاریس ۵۶۰۶ (ص ۱۳۲-۱۳۴، نک. وایدا، ۵۲۱)، کتابخانه قرویین (فاس) ۶۴۳ (ص ۱۲۲ ب - ۱۴۵ ب).

۳- «کتاب التوهم»: بادليان Hunt ۶۱۱ (ص ۱۵۲ الف - ۱۷۲ الف، ۵۳۹ هـ). تحت عنوان: «التوهم بکشف الاحوال و شرح الاخلاق» مینگانا ۳ / ۷۷۴ / ۴۲ ورق، قرن

- ۱۱ هـ فهرست (۶۳۱)، باهتمام آربرن طبع قاهره ۱۹۳۷.
- ۴- «كتاب المكاسب والورع والشبهات»: جارالله ۱۱۰۱ (ص ۲۹ الف - ۵۱ الف، ۵۲۳ هـ، ريتر، رساله ۶، فهرس المخطوطات ۱، ۱۹۴)، برلين ۶۶ / ۶.
- ۵- آداب النفوس جارالله (ص ۵۹ الف - ۱۰۳ ب، ۵۲۳ هـ، نک. ريتر، رساله ۷، فهرس المخطوطات ۱، ۱۴۳)، کوپربلی ۷۲۵ (۴۲ ورق، قرن ۱۱ هـ)
- ۶- «كتاب (في مائة العقل ومعناه»: جارالله ۱۱۰۱ / ۶ (ص ۱۰۴ الف - ۱۱۳ الف، ۵۲۳ هـ، نک. فهرست مخطوطات ۱، ۱۸۸، ۲۳۱). (۱۷)
- ۷- «بدء من اناب الى الله»: جارالله ۱۱۰۱ / ۲ (ص ۱۸ الف - ۲۴ ب، ۵۲۳ هـ)، ريتر رساله ۵، فهرس المخطوطات ۱، ۱۴۸)، طبع «بدء» باهتمام ريتر به مناسبت نوزدهمین کنگره، شرق شناسی رم، گلوک اشتاد (Gluckstadt) ۱۹۳۵.
- ۸- رساله «العظمة»: جارالله ۱۱۰۱ / ۴ (یک فصل، ص ۱۵ الف - ۲۸ الف، ۵۲۲ هـ، نک. فهرس المخطوطات العربيه ۱ / ۱۸۲)
- ۹- «كتاب التنبيه على اعمال القلوب في الدلالة على الوجدانية»: جارالله ۱۱۰۱ / ۵ (یک فصل، ص ۲۸ ب، ۵۲۳ هـ، نک. ريتر مرجع سابق ۶. فهرس المخطوطات العربيه ۱، ۱۵۳).
- ۱۰- «كتاب مسایل في اعمال القلوب والجوارح»: جارالله ۱۱۰۱ / ۱۰ (ص ۱۱۴ الف - ۱۴۶ الف، ۵۲۳ هـ، ريتر، مرجع سابق ۷، فهرس المخطوطات العربيه ۱ / ۱۹۱)، الازهر ۳ / ۶۳۰، تصوف ۱۳۶۷.
- ۱۱- «كتاب المسایل في الزهد: جارالله ۱۱۰۱ / ۱ (ص ۱ ب ۱۶ ب، ۵۲۳ هـ، نک. ريتر، مرجع سابق ۵. فهرست المخطوطات العربيه ۱ / ۱۹۱).
- ۱۲- «كتاب الصبر و الرضا»: بنکيپور ۱۳، ۱، ش ۸۲۰ (بخشی از کتاب، ۳ ورق، ۶۲۱ هـ) به اهتمام اشپيس در مجله‌ی اسلاميکا ۶ / ۱۹۳۴، ص ۲۸۳-۲۸۹. (۱۳)
- ۱۳- کتاب العلم، آمبروزيانا A. ۴۶۰ (?) مرجع سابق C ۲۰۴ / 6 (ص ۱۰۸ الف - ۲۱ الف، ۱۰۶۰ هـ، نک. مطالعات شرقي ۸ / ۳۲۸). شهيد علی ۱۳۴۵ (ص ۳۲

الف - ۳۴ ب، قرن ۸ هـ)

- ۱۴- «شرح معرفة و بذل النصيحة» برلین ۲۸۱۵^(۱۸) (یک بخش، ص ۲۰۸-۲۱۰، حدود ۱۲۰۰ هـ، نک. فهرس المخطوطات العربی ۱، ۱۵۶، ۱۷۰)، موزه بریتانیا، ذیل ۱۲۴۲، مخطوطات شرقی ۳/۴۰۲۶ (ص ۶۶-۷۰، ۱۰۲۴ هـ)، کوپریلی ۱۰۶۱ (یک قطعه ۹۷ ب- ۹۹ ب، قرن ۸ هـ)^(۱۹). شهید علی ۳/۱۳۴۵ (۳۷ الف- ۴۷ الف، قرن ۸ هـ) صائب (آنکارا) ۱/۳۳۱۹ (۱ الف- ۱۱ ب، ۷۳۱ هـ)، چستریتی (دابلین) ۴۹۶۹- (۱۷ ورق، ۹۱۱ هـ)، الازهر (قاہره) ۳، ۶۳۴، تصوف ۱۲۰۸ (۱۲ ورق)، دیوان هند (لندن) ۴۶۴۶ (بخشی از کتاب، نک. آربری، فرهنگ اسلامی فصلنامه حیدرآباد ۱۳ / ۱۹۳۹ / ۴۵۱)، برلین غربی ۱۴۳۵ (بخشی از کتاب، نک. فان اس منبع مذکور ۲۵)، نسخه شخصی حسن حسنی عبدالوہاب - (تونس) یک قطعه.
- ۱۵- «محاسبة النفوس»: برلین ۲۸۱۴ (یک قطعه ص ۸۰ ب- ۸۱ الف، ۸۱۳ هـ) برلین غربی ۱۴۳۵ (یک بخش ضمیمه یا بخش هائی از دو رساله دیگر، ۱ ب، ۷ ب، نک. فان اس، مرجع سابق ۲۶).

ادامه دارد

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

پانوشته‌ها:

- ۱- برای مثال، نک.، گلدتسیهر، مدارکی دوباره تاریخ تکوین تصوف در: مجله شرق‌شناسی وین ۱۳ / ۱۸۹۹ / ص ۳۵؛^(۱) همین مؤلف، درس‌هایی درباره اسلام هایدلبرگ ۱۹۱۰، ص ۱۳۹^(۲). دل. ما سینیونک در: دائرةالمعارف اسلام ۴ / ۷۳۹-۷۴۰.
- ۲- ریتر، در مطالعاتش راجع به تاریخ زهد در اسلام در: مجله اسلام ۲۱ / ۱۹۳۳، ۸۳-۱^(۳)
- ۳- نک.، مرجع سابق ۷-۹.
- ۴- ایضاً دمر: مجله اسلام ۲۱ / ۱۹۳۳، ص ۱۲.
- ۵- مرجع سابق، ص ۱۳.
- ۶- مرجع سابق، ص ۱۳.
- ۷- ریتر، مرجع سابق، ص ۶۴-۶۵.

- ۸- ابونعیم حلیه ۲ / ۹۸، ۷۹، ۱۰۲-۱۶۱.
- ۹- بخصوص نزد ابونعیم در منبع سابق الذکر. بعلاوه، ظاهراً روایان متعددی آرای هشت تن متقدمین صوفی را گردآوری کرده‌اند. از میان آنها مجموعه ابن ابی حاتم رازی (وفات ۳۲۷هـ / ۹۳۸م.) تحت عنوان «زهد الثمانیه من التابعین» موجود است نک. کتاب حاضر، فصل حدیث ص ۱۷۹.
- ۱۰- ابونعیم، حلیه ۲ / ۱۲۲.
- ۱۱- ابن حجر، تهذیب ۱۰ / ۱۱۱.
- ۱۲- عقیده بروکلیمان درباره این که سالمی به اسحاق القرمانی استناد می‌کرد، باید تصحیح شود. وی به ابواسحاق کرمانی (قرن ۴ هجری) استناد کرده است.
- ۱۳- نک، جامع معمر بن راشد در مجله‌ی دانشکده‌ی ادبیات دارالفنون استانبول ۱۲ / ۱۹۵۵ ص ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴.
- ۱۴- فهرست طوسی چاپ کلکته ص ۶۷-۶۶.
- ۱۵- نسخه مذکور نزد بروکلیمان: قاهره^(۲)، ۳۱۳ تصوف ۸۴ (۱۷۴ ورق، ۵۸۱ هـ) باید حذف شود. در این فهرست از نویسنده‌ای گمنام، «کتاب الرعايه في تحصيل المقامات المذكوره في كتاب الله من مقامات اليقين» ذکر شده است. این نسخه با «الحمد لله الذي تقرد قبل وجود اللغات» شروع می‌شود.
- ۱۶- نسخه قاهره (۲) ۱ / ۳۷۰ مذکور نزد بروکلیمان باید حذف شود.
- ۱۷- الف) این کتاب هنوز چاپ نشده است، این مطلب در بروکلیمان تصحیح گردد.
ب) «المحاسبات» مذکور نزد بروکلیمان باید حذف گردد.
- ۱۸- رقم مذکور نزد بروکلیمان باید تصحیح شود.
- ۱۹- نسخه قاهره، تصوف ۸۳، مذکور نزد بروکلیمان باید حذف شود.